

آسیب‌شناسی استفاده افراطی از موسیقی در آئین عزاداری امام حسین علیه السلام در عهد قاجار و امتداد آن در عصر حاضر

تاریخ تأیید: ۹۸/۰۹/۱۰

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۸/۱۵

غلامرضا وحیدی*

چکیده

دستگاه‌ها و ابزار موسیقی می‌توانند به‌عنوان وسیله و ابزار کاربردی و تأثیرگذار در مراسم عزاداری امام حسین علیه السلام استفاده شوند. آن‌ها علاوه بر اینکه از قدرت جذب سمعی بالایی برخوردارند، می‌توانند در انتقال مفاهیم به مخاطب هم بسیار تأثیرگذار باشند. البته تأثیرگذاری تمام ماجرا نیست چراکه استفاده از بعضی از آلات موسیقی مانند طبل می‌تواند در اطلاع‌رسانی و همچنین برقراری نظم و ساماندهی دسته‌های عزاداری هم مؤثر باشد. آنچه که در این مقاله به‌عنوان آسیب مورد تحقیق قرار گرفته، استفاده افراطی از موسیقی در مراسم عزاداری امام حسین علیه السلام است که در زمان قاجار به‌خوبی مشاهده می‌شود. به‌ویژه در زمان ناصرالدین‌شاه - که علاقه فراوانی به برگزاری عزاداری‌های پرتجمل داشت - علاقه به تجمل باعث شد تعداد دسته‌های موزیکی که در عزاداری شرکت می‌کردند، به سی تا چهل دسته برسد. نکته قابل توجه این است که این آسیب در عصر حاضر هم وجود دارد و هنوز هم خودی نشان می‌دهد هرچند در بعضی موارد مصداق‌های متفاوتی دارد و در لباسی نو جلوه می‌کند، مصادیق جدیدی مانند تقلید از موسیقی‌های اروپایی مانند پاپ و امثال آن در اجرای مداحی‌ها یا استفاده اسراف‌گونه و چشم و هم‌چشمی در استفاده از این آلات.

واژه‌های کلیدی: موسیقی، عزاداری، موسیقی افراطی در عزاداری، آسیب‌شناسی، آسیب‌شناسی عزاداری.

* دانش آموخته کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام.

مقدمه

شیوه‌های متفاوت عزاداری برای امام حسین علیه السلام در دوره قاجار گسترش زیادی پیدا کرد و با حمایت و تشویق پادشاهان قاجار به‌ویژه ناصرالدین‌شاه به امری فراگیر تبدیل گردید و بیشتر اقشار جامعه را به خود مشغول نمود به‌گونه‌ای که باعث تعطیلی ۲ ماهه کسب‌وکارها می‌شد.^۱ همین امر راه ورود سلیقه‌های مختلف در اجرای عزاداری را باز نمود و افراد با وسایل و سلیقه‌های مختلف به عزاداری پرداختند و سعی نمودند به آن غنا و تنوع بخشند. شیوه‌هایی مانند قفل‌آجین، شمع‌آجین، قمه‌زنی، چهل‌منبر و... مرسوم شد. یکی از وسایلی که در این میان استفاده زیادی داشت و استقبال خوبی هم از آن شد، ابزارآلات و دستگاه‌های موسیقی بود.^۲ دستگاه‌های موسیقی^۳ در اجرای نقش‌های مخالف و موافق خوان تعزیه‌ها و آلات مختلف موسیقی در دسته‌گردانی‌ها و تعزیه‌ها کاربرد زیادی داشتند.^۴ این امر به همین جا ختم نشد بلکه استفاده از آن، روزبه‌روز افزایش یافت تا جایی که تعداد دسته‌های موزیکی که در تعزیه شرکت

۱. یاکوب ادوارد پولاک، ایران و ایرانیان. ترجمه کیکاووس جهان‌داری. تهران: خوارزمی، جعفرشهری باف، طهران قدیم، جلد ۲، تهران: معین، چ چهارم، ۱۳۸۳ ه.ش. ص ۴۴۰.

۲. ایران در دوره سلطنت قاجار، ص ۴۰۱.

۳. تعریف دستگاه: هر دستگاه مجموعه‌ای است از قطعات موسیقی که به آن‌ها گوشه می‌گویم. گوشه‌ها در مقام‌های مختلف ساخته شده‌اند و بر اساس نظم خاصی به هم پیوند خورده‌اند. یکی از نتایج این نظم خاص این است که گذر از یک مقام به مقامی دیگر در درون یک دستگاه، به شکل خوشایند، صورت می‌گیرد. در همه دستگاه‌ها یک مقام مادر وجود دارد که نام خود را به دستگاه می‌دهد. مثال: مقام ماهر، مقام مادر دستگاه ماهر است. مبانی نظری و ساختار موسیقی ایران، مصطفی کمال پور و دیگران، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، ۱۳۹۱.

۴. تعزیه‌خوانی، هرچند که جنبه‌ی مذهبی و سوگواری داشت، خود موجب حفظ نغمات ملی و ردیف‌ها و گوشه‌ها و دستگاه‌های موسیقی ایران گردید. از آنجاکه خواننده‌ی خوش‌صدا بهتر می‌توانست در دل تماشاچیان تعزیه و عزاداران رخنه کند. کارگردانان تعزیه‌خوانانی را که صدای گرم و خوش‌آهنگی داشتند، برای نقشه‌های تعزیه انتخاب می‌کردند و این جوانان مدتی نزد تعزیه‌خوانان استاد و ماهر که به موسیقی ایرانی کاملاً آشنا بودند طرز صحیح خواندن را فرا می‌گرفتند و تمرین می‌کردند و بدین ترتیب مکتب تعزیه و شبیه‌خوانی، خوانندگانی را پرورش داد که در فن آوازخوانی و تبحر در موسیقی ایرانی به مقام هنرمندی رسیدند. علی‌اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران - ایران، ۱۳۸۷ ه.ش، صفحه: ۴۰۵.

می‌نمودند و برنامه اجرا می‌نمودند به سی تا چهل دسته رسید.^۱ بدتر اینکه این وسایل به وسیله‌ای برای تجمل‌گرایی و فخرفروشی و چشم‌وهم‌چشمی پادشاهان و بزرگان تبدیل گردید.^۲ این افراط که ما در اینجا از آن به‌عنوان آسیب نام می‌بریم در عصر ما هم وجود دارد اما در برخی موارد مصادیق آن تفاوت پیدا کرده و به شکل‌های متفاوتی ظاهر می‌شود.

روش تحقیق این مقاله، توصیفی-تحلیلی است. در این مقاله، افراط در استفاده از موسیقی در آئین عزاداری امام حسین (ع) به‌عنوان یک آسیب موردبررسی قرار گرفته است.

این آسیب‌شناسی می‌تواند به بیان درستی از استفاده موسیقی در مجالس عزاداری امام حسین (ع) کمک نماید تا دست‌اندرکاران این مجالس هم از این وسیله در جهت غنا بخشی به مراسم عزاداری آن حضرت استفاده نمایند و هم گرفتار آسیب‌های آن نشوند.

آسیب^۳ در فرهنگ‌نامه‌های فارسی به معانی زیر آمده است؛ زخم، کوب، ضرب، عیب و نقص یا شکستگی که بر از زخم و ضرب پیدا آید،^۴ هر عیب یا نقص یا زخم که بر اثر عاملی مانند ضربه و جز آن، پیدا شود.^۵

۱. حاجیه‌خانم علویه کرمانی روزنامه سفر حج غنات عالیات و دربار ناصری، نشر مورخ - قم، چاپ: اول، ۱۳۸۶ ه.ش صص ۱۳۰-۱۲۹- پشت سر آن‌ها دسته‌دسته مزغانچی‌ها می‌آیند، می‌زنند، دور می‌گردند، می‌روند. قریب سی چهل دسته، جوربه‌جور، لباس‌های رنگ‌به‌رنگ، مقبول، پشت سر این‌ها باز همه مزغانچی‌ها همه پشت سر هم می‌آیند.
۲. ژوزف آرتور گوینو، (۱۳۸۳) سه سال در آسیا، سفرنامه کنت دو گوینو ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: قطره ۱۳۸۳ ص ۱۸۴- جعفر شهری باف، طهران قدیم، جلد ۱ معین - تهران، چاپ: چهارم، ۱۳۸۳ ه.ش. صص ۱۱۱-۱۱۲.

3. Damage.

۴. علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه، ۱۵ جلد، ناشر، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دوم از دوره جدید ۱۳۷۷، ص ۱۴۴.

۵. حسن انوری، فرهنگ بزرگ سخن ۹ جلد، چاپخانه مهارت، تهران چاپ اول ۱۳۸۱، جلد ۱ ص ۱۰۸.

فرهنگ پیشرفته آکسفورد آسیب‌شناسی را این‌گونه تعریف نموده: آسیب‌شناسی، مطالعه علمی آسیب‌ها، بیماری‌ها و اختلالات است. آسیب‌شناسی، موقعیتی یا حالتی زیست‌شناختی است که در آن یک ارگانیزم از عملکرد صحیح و یا مناسب منع شده است.^۱ در اصطلاح، با توجه به شاخه‌های مختلف علوم، معانی مختلفی برای آن بیان شده، در اینجا آسیب‌شناسی دینی را بیان می‌کنیم.

۱. آ. اس. هورنای، فرهنگ پیشرفته آکسفورد، موسسه نشر جهان دانش، تهران، چاپ نهم، ۱۳۸۲، ص ۹۲۸.

آسیب‌شناسی دینی

افراد متدین عضوی از جامعه و اجتماع خویش هستند، بنابراین هر آسیبی که به اعتقادات و باورهای دینی یک جامعه دین‌مدار وارد شود، تحت آسیب‌های اجتماعی قابل مطالعه است. در آسیب‌شناسی اجتماعی، جامعه به بدن انسان تشبیه می‌گردد و آسیب‌های اجتماعی به بیماری‌ها^۱، بنابراین همان‌گونه که یک پزشک مریضی‌های مختلف را مورد مطالعه قرار می‌دهد تا آن‌ها را بشناسد، معالجه نماید و از تکرار آن پیشگیری نماید در آسیب‌شناسی دینی هم یک فرد متخصص در امور دین و مذهب به دنبال شناخت و پیشگیری از کج‌روی‌های دینی است، اموری که با انتظار منطقی از دین و جامعه دینی سازگاری ندارد. بسیار روشن و بدیهی است که هر دین و مکتبی از پیروان خود توقع دارد طبق آموزه‌ها و دستورالعمل‌های آن دین و مکتب عمل نمایند و نتیجه‌ای که از کردار افراد متدین به دست می‌آید باید با تعالیم و توقعات آن مکتب و دین هماهنگ و سازگار باشد تا آن جامعه یک جامعه سالم دینی به حساب آید. هرگاه نتیجه به دست آمده از کردار افراد جامعه دینی با آموزه‌ها و توقعات دین و مکتب سازگار نباشد، آن جامعه دینی به نوعی آسیب و انحراف دینی مبتلا گردیده است. با توجه به مطالب بیان شده می‌توان آسیب‌شناسی دینی را این‌گونه تعریف نمود:

«آسیب‌شناسی دینی یعنی شناخت آسیب‌ها و اشکالاتی که بر اعتقاد و باور دینی و یا آگاهی و معرفت دینی و یا عملی در رفتار جامعه دینی وارد می‌شود و یا ممکن است که وارد شود»^۲.

با توجه به معنای لغوی و اصطلاحی این واژه که در بالا به بعضی از آن‌ها اشاره شد، می‌توان گفت هدف از آسیب‌شناسی، شناسایی اموری است که در روند طبیعی یک

۱. باقر ساروخانی، دائرة المعارف علوم اجتماعی، تهران، کیهان، ۱۳۷۰، چاپ اول، ص ۷۱۶.
۲. علی دژاکام، تفکر فلسفی غرب از منظر استاد شهید مرتضی مطهری، موسسه فرهنگی اندیشه معاصر - تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷، ص ۴.

مجموعه اخلاص به وجود آورده است به گونه‌ای که آن مجموعه از راه‌یابی به هدف اصلی خود بازمانده و دچار انحراف گردیده است. هدف از این کار، برطرف نمودن این اشکالات است تا بتوان مجموعه و سیستم را به حالتی که آن مجموعه برای آن تعریف شده است، تغییر داد و توقعی که از آن می‌رود را برآورده نمود.

منظور از آسیب‌شناسی در این تحقیق کسب شناخت و معرفت نسبت به صدمات، آفات، خرافات و انحرافات ظهور یافته در آئین عزاداری امام حسین علیه السلام در عصر قاجار در عرصه‌های مختلف فرهنگی، فکری، مذهبی، سیاسی و اقتصادی می‌باشد که ممکن است در قالب‌های مختلف شکلی یا محتوایی تا عصر حاضر استمرار یافته باشد تا بتوان با شناسایی و تبیین آن‌ها، عزاداری‌های آن حضرت را از این امور دور نمود.

آئین عزاداری

آئین در لغت به این معانی آمده: سیرت، رسم، عرف، طبع، عادت، دأب، (دهار)، آئین، روش، خلق، خصلت، خو، خوی، منش.^۱

در اصطلاح به معنای مراسم است. آیین در این تحقیق به معنای مراسم و مجالسی است که در آن برای امام حسین علیه السلام اقامه عزا می‌شود.

عزاداری

عزا در لغت: سوگواری، زاری، عزا پرستی، اشتغال به سوگ، مصیبت، تعزیت و اقامه مراسم عزا.^۲

عزاداری: ماتم، مصیبت، تعزیه، زاری، سوگواری، صبر بر مصیبت و صبر کردن و در آن استقامت ورزیدن و شکایت کردن و در عرف حال، مجازاً به معنای ماتم پرستی.^۱ عزا

۱. علی اکبر دهخدا، جلد ۱ ص ۲۶۵

۲. علی اکبر دهخدا، ج ۱۰ ص ۱۵۸۵۷

در اصطلاح به معنای سوگ و ماتم و مصیبت به کار می‌رود. معنای موردنظر از عزا در این تحقیق، همان سوگ و مصیبت است.

با توجه به معانی که برای آئین و عزاداری آورده شد، می‌توانیم آئین عزاداری را این‌گونه تعریف نماییم: به شیوه، رسم، سنت و عادت‌ی که برای بیان احساسات خود در سوگ کسی توسط فرد یا گروهی ابراز می‌شود، آئین عزاداری یا سوگواری می‌گویند که هدف از این آئین هم توصیه به صبر و تسلی دادن داغ‌دیده است.

این تعریف هرچند با معانی لغوی و اصطلاحی که در فرهنگ‌نامه‌ها و لغت‌نامه‌ها آمده همخوانی دارد اما با آئین عزاداری امام حسین (ع) تطابق کاملی ندارد. تسلی دادن به ائمه اطهار (ع) خاصه امام زمان (عج) یکی از اهداف شرکت‌کنندگان در این مراسم است و از این حیث با معانی لغوی و اصطلاحی آن مطابقت دارد اما بیان مصائبی که بر امام حسین (ع) و خاندان پاکشان وارد شده و گریه کردن و گریاندن هم از دیگر اهداف شرکت‌کنندگان در این مجالس است که در مجالس عزاداری دیگر قابل مشاهده نیست؛ یعنی در اینجا نه تنها کسی سعی در صبوری ندارد و صاحب‌مجلس را هم دعوت به صبوری نمی‌کند بلکه بایان مصائب و مقاتل سعی در تحریک عواطف شرکت‌کنندگان هم دارند و این کار (گریه کردن و گریاندن) را مطلوب و موجب اجر و ثواب هم می‌دانند، بنابراین باید به دنبال معنای دیگری برای این مراسم خاص باشیم تا با محتوا و هدف این مراسم سازگاری و هم‌خوانی داشته باشد. با توجه به دستورالعمل‌ها و سنت‌هایی که از بزرگان دین به‌ویژه ائمه اطهار (ع) درباره این آئین خاص وجود دارد شاید بتوان آئین عزاداری امام حسین (ع) را این‌گونه تعریف نمود: مجموعه‌ای از عادات، رسوم و

سنت‌هایی که ارادتمندان امام حسین علیه السلام باهدف زنده نگه‌داشتن نام و یاد آن حضرت و ارزش‌های قیام ایشان هر ساله در ماه محرم یا مناسبت‌های دیگر برپا می‌دارند.

امام حسین علیه السلام

امام حسین علیه السلام، امام سوم شیعیان و فرزند حضرت علی علیه السلام و حضرت زهرا علیها السلام و نوه پیامبر صلی الله علیه و آله است. درباره ولادت ایشان بین مورخین اختلاف است. برخی آن را سوم یا پنجم شعبان یا پنجم جمادی الأولى سال چهارم هجرت یا آخر ربیع الأول سال سوم می‌دانند چنانچه آن را شیخ طوسی (متوفی ۲۲ محرم ۴۶۰ در شهر نجف) در «تهذیب» و شهید اول (ابوعبدالله شمس‌الدین محمد بن جمال‌الدین مکی عاملی ۷۳۴-۷۸۶ ق) در «دروس» و شیخ بهائی (بهاء‌الدین محمد بن حسین عاملی، متوفی سال ۱۰۰۰ ش) در «توضیح المقاصد» اختیار کرده‌اند و موافق روایتی است که کلینی (ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق رازی، متوفی ۳۲۹ قمری در بغداد) از امام ششم علیه السلام روایت کرده است.^۱

عهد قاجار (۱۱۷۴-۱۳۰۴ ه ش)

قاجاریه سلسله‌ای از پادشاهان از نژاد مغول هستند که از سال ۱۱۷۴ تا سال ۱۳۰۴ هجری شمسی به مدت ۱۳۰ سال بر ایران حکومت کردند. این سلسله به‌وسیله آغامحمدخان قاجار تأسیس گردید، ۷ نفر در این سلسله به حکومت رسیدند. آخرین شاه قاجار، احمدشاه است که در اوایل آبان ماه سال ۱۳۰۴ شمسی و بارأی قاطع مجلس پنجم از سلطنت خلع گردید.

۱. محمدباقر کمره‌ای، در کربلا چه گذشت، (ترجمه نفس المهموم)، مسجد مقدس جمکران، قم - ایران، ۱۳۸۱ ه. ش، ص ۳۱.

مجلس پنجم مصوب نمود برای اداره امور کشور، مجلس مؤسسان تشکیل شود و تا پایان مجلس پنجم و تشکیل مجلس مؤسسان، اداره امور به رضاخان سپرده شود.^۱

آئین عزاداری امام حسین علیه السلام در طول تاریخ و در مواجهه با فرهنگ‌های مختلف پذیرای دگرگونی‌هایی در دو بعد ساختار و محتوا بوده است و از فرهنگ‌های مختلف تأثیرات فراوانی پذیرفته است، تأثیراتی که متناسب با ساختار اجتماعی و فرهنگی غالب جامعه بوده است. زمانی که دولت‌های متعصب سنی مذهب، حکومت می‌کردند این عزاداری‌ها به صورت مخفیانه انجام می‌گردید^۲ و هر زمان حکومت در دست شیعیان می‌افتاد این مراسم باشکوه برگزار می‌شد. اولین حکومتی که به صورت رسمی برای آن حضرت، مراسم عزاداری برپا نمود و در خیابان‌ها، دسته عزاداری راه انداخت؛ آل‌بویه (۴۷۷-۳۲۰ ه.ق) بودند.^۳ هرچند این مراسم به وسیله آنان رسمیت پیدا کرد و در این زمینه پیش قدم بودند اما بی‌شک این مراسم در دوره قاجار (۱۳۰۴-۱۱۷۴ ه.ش) به اوج خود رسید و شاهان قاجار با صرف هزینه‌های فراوان و شرکت در آئین عزاداری آن حضرت، این مراسم را با عظمت و شکوه کم‌مانندی در تاریخ برگزار نمودند.^۴ آئین عزاداری آن حضرت در زمان قاجاریه از شکوه و عظمت زیادی برخوردار شد و تقریباً تمام اقشار جامعه در آن شرکت می‌کردند^۵ اما این امر خالی از آسیب هم نبود، آسیب‌هایی که در ابعاد مختلف، خودی نشان دادند و اقشار مختلف جامعه را به خود مشغول نمودند. یکی از این آسیب‌ها، استفاده افراطی از موسیقی در مراسم عزاداری امام حسین علیه السلام بود.

۱. علی اصغر شمیم ص ۶۲۹.

۲. سید علی‌رضا حجازی، حسین بن علی علیه السلام در آینه شعر فارسی، نشر فارس الحجاز، ۱۳۸۳ ص ۳۲.

۳. جعفر شهری باف ص ۴۴۰.

۴. عبدالله مستوفی، شرح زندگانی من، جلد: ۱، زوار، تهران - ایران، ۱۳۸۴ ه.ش. صفحه: ۲۸۸.

۵. جعفر شهری باف ج ۴ ص ۴۶۵.

استفاده افراطی از موسیقی در مراسم عزاداری امام حسین علیه السلام

استفاده از موسیقی در مراسم عزاداری آن حضرت به دو صورت بود: ۱- استفاده از دستگاه‌های موسیقی، ۲- استفاده از آلات موسیقی.

استفاده از دستگاه‌های موسیقی

در زمان قاجار

مداحان و روضه‌خوانان به‌ویژه اجراکنندگان نقش‌های موافق و مخالف در تعزیه‌ها برای تأثیرگذاری بهتر و بیشتر در مخاطبان از این دستگاه‌ها استفاده می‌کردند و معمولاً هر مداح، روضه‌خوان یا تعزیه‌خوانی این دستگاه‌ها را از اساتید خود می‌آموختند.^۱ نکته قابل توجه این است که این خدمت دوطرفه بود یعنی همان‌طور که دستگاه‌های موسیقی به اجرای تأثیرگذارتر روضه‌خوان یا تعزیه‌خوان کمک می‌کردند به‌وسیله‌ی همین افراد هم حفظ شدند؛^۲ یعنی در زمانی که فرهنگ غالب جامعه، فرهنگ دینی بود و موسیقی و اهل موسیقی جایگاه چندان نداشتند و افراد کمی به آن می‌پرداختند، روضه‌خوان‌ها و تعزیه‌خوان‌ها با حفظ و اجرای دستگاه‌های موسیقی در حفظ و انتقال آن به نسل بعدی به کمک اهل موسیقی آمدند.^۳

در عصر حاضر

در زمان قاجار چیزی که به‌عنوان یک آسیب بیشتر خودنمایی می‌کرد استفاده زیاد از آلات موسیقی بود و در قسمت دستگاه‌های موسیقی، آسیبی جدی نبود چراکه از دستگاه‌های موسیقی سنتی ایران استفاده می‌شد که کاملاً متناسب مراسم و نقش‌های تعزیه‌خوانان یا روضه‌خوانان بود. تعزیه‌خوان یا روضه‌خوان‌ها از این دستگاه‌ها برای تأثیرگذاری بیشتر در مخاطب به‌صورت علمی و درست آن استفاده می‌کردند. هیچ‌کدام از علما و مراجع هم

۱. علی اصغر شمیم، صفحه: ۴۰۵.

۲. همان.

۳. همان.

اعتراضی به این امر نداشتند و آن را مغایر دین و شئون دینی نمی‌دانستند. نه تبلیغ و ترویج فرهنگ کفر محسوب می‌شد و نه مجلس عزاداری را از حالت عزاداری خارج می‌نمود. در آن زمان بیشترین آسیب در بُعد آلات موسیقی و تعداد زیاد دسته‌جات موسیقی و تعداد بالای نوازندگان بود که به‌عنوان یک آسیب مطرح بود اما در عصر حاضر نه تنها در تعداد و استفاده افراطی از آلات موسیقی، آسیب باقی است بلکه در بُعد دستگاه‌ها و نحوه اجرای مداحان نیز آسیب‌های جدی وجود دارد. آسیب‌هایی که بیشتر در مجالس و هیئت‌های جوان‌پسند دیده می‌شود، مجالسی که بیشترین یا تمام افراد آن را جوانان یا نوجوانان تشکیل می‌دهند. این جلسات که با توجه به رده سنی شرکت‌کنندگان آن از انرژی بالایی هم برخوردار است، تحت تأثیر موسیقی‌های غرب قرار گرفته‌اند و با ریتمی تند و بسیار هیجان‌انگیز، سینه یا زنجیرزنی می‌کنند. نحوه و ریتم اجرای مداح در اینجا به‌طور واضح و آشکاری تقلید و کپی‌برداری تمام و بدون تغییر و تصرف از خوانندگان موسیقی پاپ یا دیگر سبک‌های موسیقی غربی است. اضافه شدن ذکر سین سین (حسین) به‌وسیله فرد دیگری در کنار مداح اصلی و استفاده از دستگاه‌ها و باندهای جدید با قدرت کوب و صدای بالا آن‌هم در محیط‌های سربسته و نحوه سینه‌زنی افراد حاضر، کپی‌برداری را به بالاترین درجه خود می‌رساند و نوعی فضاسازی مجازی را به وجود می‌آورد. البته این آسیب در مجالس مولودی و جشن ائمه اطهار (ع) بیشتر خود را نشان می‌دهد و مجالس مولودی را شبیه مراسم اجرای کنسرت می‌نماید. این مشابَهت گاهی اوقات آن‌قدر زیاد می‌شود که تشخیص این دو مجلس از هم واقعاً سخت می‌شود و شایسته است به‌عنوان یک آسیب مورد توجه قرار گیرد و به آن پرداخته شود ولی از آنجایی که این مطلب خارج از موضوع این تحقیق است، از ورود به آن خودداری می‌شود. علاقه‌مندان در این زمینه می‌توانند به کتاب رسانه شیعه از آقای محسن حسام مظاهری مراجعه نمایند.

آقای «عباس آزاد»، کارشناس موسیقی سنتی، دلیل روی آوردن مداحان به موسیقی پاپ را ساده بودن بیان در این نوع از موسیقی می‌دانند. ایشان در تعریف موسیقی پاپ می‌گویند:

«زمانی که روی زبان محاوره‌ای، آهنگ گذاشته شود، موسیقی پاپ به وجود می‌آید، البته نمی‌خواهم بگویم که موسیقی پاپ، علمی نیست بلکه منظوم این است که برای درک این نوع موسیقی، سواد موسیقایی زیادی لازم نیست، به همین علت استفاده از موسیقی پاپ در ایران مانند دیگر کشورها باب شد»^۱.

ایشان اعتقاد دارند یکی از دلایل روی آوردن مداحان به این نوع از موسیقی، کسب شهرت و معروفیت است.^۲

یکی از نظراتی که درباره ورود سبک موسیقی‌های غربی از جمله پاپ به مداحی‌ها وجود دارد، اعمال این سبک‌ها به وسیله قدرت نرم است،^۳ قدرتی که با استفاده از ابزار و عواملی، کم‌کم موسیقی پاپ را وارد مداحی‌ها نمود و در واقع سبک و روش جدیدی از مداحی به نام مداحی پاپ را به وجود آورد.

مهم‌ترین عوامل ورود سبک‌های غربی به مداحی‌ها

۱- تغییر ریتم نوحه از ماژور به مینور: در این اینجا از اشعار و آهنگ‌هایی با ریتم تند استفاده می‌نمایند، برخلاف مداحی‌ها و سینه‌زنی‌های سنتی که معمولاً آرام و سنگین اجرا می‌شد.

۲- استفاده از اصطلاحات خاص غیردینی با سبک محاوره‌ای: متن‌های مداحی‌های پاپ از اصطلاحات خاصی استفاده می‌کنند، اصطلاحاتی که به سبک محاوره‌ای بیان می‌شوند. این سبک به دلیل همه‌فهم بودن و خالی بودن از آرایه‌های ادبی مانند کنایه، ایهام، استعاره و امثالهم برای عموم مردم قابل‌فهم و درک است، علاوه بر این، استفاده از

۱. خبرگزاری بین‌المللی قرآن (ایکنا) ۲۲ اردیبهشت ۱۳۸۹- کد خبر ۱۹۲۱۶۹۲. تاریخ مراجعه ۲۰ مهرماه ۱۳۹۹.

۲. همان.

۳. اکبر طالب پور، استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه آیت‌الله‌العظمی بروجردی، مجله جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۵۸ تابستان ۱۳۹۴ صص ۲۱۲-۱۹۷.

موسیقی ضربی و تند، آن را برای مردم به‌ویژه جوانان دل‌پسند نمود، چراکه این نوع از مداحی، شور و هیجان بالایی دارد، عواملی که با روحیات و انرژی دوران جوانی و نوجوانی همخوانی و سازگاری دارد.

آیت‌الله خامنه‌ای در این باره می‌فرماید:

«من شنیده‌ام در مواردی از آهنگ‌های نامناسب استفاده می‌شود. مثلاً فلان خواننده طاغوتی یا غیر طاغوتی شعر عشقی چرندی را با آهنگی خوانده؛ حالا ما بیاییم در مجلس امام حسین (ع) و برای عشاق امام حسین (ع)، آیات والای معرفت را در این آهنگ بریزیم و بنا کنیم آن را خواندن، این خیلی بد است»^۱.

استفاده از آلات موسیقی

در زمان قاجار

جامعه ایران در دوره قاجار یک جامعه مذهبی بود و دین در تمام امور زندگی مردم تأثیرگذار بود، در نتیجه موسیقی هم‌رنگ و بوی مذهبی به خود گرفت و گوشه‌ها و آهنگ‌های موسیقی ایرانی در دستگاه‌های مختلف به خدمت مجالس شبیه‌خوانی و تعزیه‌خوانی درآمد و موسیقی مذهبی را به وجود آورد^۲. علاوه بر این موسیقی که در تعزیه‌ها اجرا می‌شد، از نوع موسیقی منظوم بود که اجرای هر نقش و شعر در دستگاه خاصی که متناسب مضمون ابیات بود، اجرا می‌گردید. با توجه به علاقه فراوان ناصرالدین‌شاه به تعزیه، موسیقی هم که جزء جدایی‌ناپذیر تعزیه بود، رنگ و بوی اشرافیت و تجمل به خود گرفت^۳ و

۱. اسید علی حسینی (خامنه‌ای)، در دیدار با مداحان و شاعران اهل بیت در پنجم مرداد ۱۳۸۴ خورشیدی

۲. علی اصغر شمیم، صفحه: ۴۰۵.

۳. علی اصغر شمیم، صفحه: ۴۰۴.

دارای تشکیلات مخصوص به خود گردید و دسته‌های مستقل موسیقی تشکیل شد، دسته‌هایی که گاهی اوقات تعداد آن‌ها به سی، چهل دسته می‌رسید.^۱

موسیقی می‌تواند مانند هر وسیله دیگری که به بهتر شدن مجالس عزاداری و تعزیه کمک می‌کند در این مجالس ایفای نقش نماید و نه تنها مذموم و نکوهیده نباشد بلکه می‌تواند در اجرای بهتر تعزیه، نظم دادن و خیر کردن مردم به کار آید. به‌ویژه زمانی که از دستگاه‌های موسیقی در اجرای نقش‌های تعزیه استفاده می‌شود و تعزیه‌خوان‌ها هر کدام متناسب با محتوای مطلبی که بیان می‌کنند، از یکی از دستگاه‌های موسیقی استفاده می‌نمایند و اشعار خود را در دستگاهی مناسب همان محتوی اجرا می‌نمایند.^۲ این امر باعث تأثیرگذاری بیشتر در مخاطب می‌شود و نیل به هدف را آسان‌تر می‌کند؛ بنابراین شاید نتوان صرف استفاده از آلات یا دستگاه‌های موسیقی را یک آسیب و آفت دانست بلکه این امر زمانی به یک آفت و آسیب تبدیل می‌شود که موسیقی از وسیله به یک هدف تبدیل می‌شود یا در اجرای آن زیاده‌روی می‌شود و موسیقی از حاشیه به متن می‌آید. امری که کم‌کم در بعضی از تعزیه‌ها به‌ویژه تعزیه‌هایی که توسط شاه و درباریان انجام می‌شد، خودی نشان می‌دهد و جای پای خود را باز می‌کند.

گسترش موسیقی باعث می‌شود برای آن، چندین دسته تشکیل شود، آلات زیادی به استخدام درآید و مدت‌زمان نسبتاً زیادی از تعزیه به اجرای موسیقی اختصاص یابد.

«چند دسته موزیک نظامی وارد تکیه می‌شد. دسته‌ی اول حامل موزیک مخصوص نقره‌ای‌رنگ بود که در یکی از سفرهای ناصرالدین‌شاه از طرف ملکه انگلستان هدیه شده بود و میرزا علی اکبر خان نقاش‌باشی - در دوره‌ی بعد مزین الدوله لقب گرفت - پیشاپیش آن در حرکت بود. دسته‌ی دوم موزیک قزاق که غلامرضا خان سالار معزز

۱. حاجیه‌خانم علویه کرمانی، روزنامه سفر حج عتبات عالیات و دربار ناصری، نشر مورخ - قم، چاپ: اول، ۱۳۸۶ ه. ش ص ۱۳۰.

۲. علی اصغر شمیم، صفحه: ۴۰۴.

(میناسیان) - رئیس کل موزیک - جلوی آن حرکت می‌کرد. چند دسته ی موزیک دیگر هم دنبال آن‌ها می‌آمدند و همه در جاهای خود می‌ایستادند. دسته‌های موزیک با نواختن مارش وارد می‌شدند و تا قبل از شروع تعزیه به نوبت نوازندگی می‌کردند. آخر همه شترهای نقاره‌خانه شاهی قدم در تکیه می‌گذارند، گورگه‌های بزرگ به سر حیوان‌ها بسته و سُرناچیان بالباس‌های قرمز با سرنا و کرنا و طبق و دهل به نوازندگی مشغول بودند، گاهی هم بنا به اقتضای مجلس، کرناچیان از طبقه‌های بالا، زیر طاق چادر تکیه، باد در کرناها می‌نمودند. پس از سان این دسته‌ها، اندکی سکوت می‌شد.^۱

تعداد دسته‌های موسیقی افزایش پیدا می‌کند به طوری که علویه کرمانی از سی و چهل دسته موزیک یاد می‌کند که اگر این عدد به تقریب هم درست باشد، نشان از تعداد واقعاً زیاد گروه‌های موسیقی در این زمان است

«پشت سر آن‌ها، دسته‌دسته مزغانچی‌ها می‌آیند، می‌زنند، دور می‌گردند، می‌روند. قریب سی چهل دسته، جوربه‌جور، لباس‌های رنگ‌به‌رنگ، مقبول، پشت سر این‌ها باز همه مزغانچی‌ها همه پشت سر هم می‌آیند. از این در تکیه می‌آیند، از آن در می‌روند».^۲

از این گزارش به خوبی روشن می‌شود دسته‌های موسیقی در حاشیه یا به عنوان کمک به نظم دسته‌ها و سینه‌زنان و امثال آن، ایفای نقش نمی‌کنند بلکه خودشان دسته‌های مستقلی تشکیل می‌دهند و وارد تکیه شده در حضور شاه اجرای برنامه می‌کنند و می‌روند. هر دسته هم لباس‌ها و آرایش مخصوص به خود را دارند. دسته‌هایی که تعدادشان به سی و چهل دسته می‌رسد و این تعداد زیاد یعنی اینکه خود موسیقی با ابزار فراوانی که در آن استفاده می‌شود [از جمله شیپور، طبل، نی، قره‌نی، سنج و دهل] موضوعیت دارد. ناگفته پیداست که آموزش و هماهنگی این دسته‌ها به نیرو و زمان زیادی نیاز دارد. برای

۱. علی اصغر شمیم، ۴۰۱.

۲. حاجیه‌خانم علویه کرمانی، ص ۱۳۰.

هماهنگی و تمرین به ماه‌ها تمرین و ممارست نیاز دارد و برای ساخت این سازها، کارگاه و نیروی کار موردنیاز، به کار گرفته می‌شود.

ابتدا نقاره‌خانه دولتی پای موسیقی را به تعزیه‌ها باز می‌کند^۱ و از آنجایی که تعزیه‌ها به صورت شعر اجرا می‌شدند، موسیقی همخوانی خوب و دل‌نشینی با تعزیه پیدا کرد و اجرای آن را برای مخاطبین، دل‌نشین‌تر و تأثیرگذارتر نمود. این فتح باب از طرف سلطان انجام می‌گیرد پس یا کسی جرئت مخالفت ندارد یا اگر هم مخالفتی باشد، گوش شنوایی پیدا نمی‌شود و چندان تأثیرگذار نیست، استقبال مردم هم راه را هموارتر می‌کند به گونه‌ای که موسیقی گسترش زیادی پیدا می‌کند و کم‌کم به عنوان جزئی از عزاداری مقبولیت عام می‌یابد.^۲

در عصر حاضر

هرچند در این زمان نه تکیه دولت و تعزیه‌های آن وجود دارد تا مکانی برای اجرای دسته‌های موزیک و موسیقی باشد و نه ناصرالدین‌شاهی هست که مشوق و خریدار نوازندگی آن‌ها، اما هم چنان موسیقی در مراسم عزاداری امام حسین علیه السلام نقشی پررنگ و قابل توجه دارد. هم از نظر آلات و ابزار موسیقی که در بعضی موارد به حد افراط و اسراف می‌رسد و هم از نظر سبک‌ها و دستگاه‌های موسیقی که پیرو سبک‌های موسیقی غربی شده‌اند.

۱. علی اصغر شمیم، صفحه: ۴۰۰.

۲. جعفر شهری باف، جلد ۱ ص ۱۱۸.

تعزیه، نمایش و شبیه‌خوانی‌ای بود از شرح مظالم بنی‌امیه به بنی‌هاشم که دردناک‌ترین آن وقایع کربلا بشمار می‌آمد، با صورت کامل آن که عده‌ای پیر و جوان و کودک به مناسبت نقش‌های خود که باید رل زنان و دختران واقعه یا مردها و جوانان و کودکان آن را عهده‌دار باشند لباس‌های زنانه و مردانه عربی که مطابقت با صورت تاریخی آن داشته باشد پوشیده سرپوش و روبند و عمامه یا سلاح و آلات حرب آن را بر خویش آراسته شروع به ارائه نمایش می‌کردند، در این حالت که تمام گفتار و محاورات آن را باید با زبان شعر و سخن نظم بیان بکنند، در آهنگ‌ها و مقام و نغمه‌های دل‌نشین کاملاً علمی تعلیم دار، همراه موسیقی‌ای در نهایت دلپذیر با آلات مناسب آن از شیپور و طبل و نی و قره‌نی و سنج و دهل در دستگاه‌های لازم که نیکوتر از آن امکان‌پذیر نمی‌گردید.

آسیب‌های استفاده از آلات موسیقی در مجالس تعزیه امام حسین (ع)

استفاده از آلات موسیقی در مجالس عزاداری امام حسین (ع) می‌تواند از جهاتی خوب باشد و به اجرای بهتر این مجالس کمک کند، جهاتی مانند اطلاع‌رسانی، برقراری نظم، بالا بردن جذابیت‌های سمعی و جذب افراد به‌ویژه جوانان به این مجالس اما متأسفانه استفاده از این ابزارها با آسیب‌هایی هم همراه است، آسیب‌هایی مانند افراط‌گرایی، رقابت و چشم‌وهم‌چشمی، آلودگی‌های صوتی و مردم‌آزاری که گاهی اوقات اتفاق می‌افتد.

افراط‌گرایی در استفاده از آلات موسیقی

هرچند اصل استفاده از آلات موسیقی یا هر ابزار دیگری که بتواند به اجرای بهتر مراسم عزاداری حضرت امام حسین (ع) کمک کند، امری پسندیده است اما گاهی اوقات، افراط و زیاده‌روی در این امر، خود به یک آسیب و ضد ارزش تبدیل می‌شود که متأسفانه در بعضی از مراسم عزاداری، دیده می‌شود، مواردی مانند طبل‌های بسیار بزرگ که گاهی اوقات قطر آن‌ها به دو متر می‌رسد،^۱ استفاده از بوق‌ها یا بلندگوهای بسیار قوی، زنج، دمام، شیپور و دیگر آلات موسیقی به گونه‌ی افراط گونه، افراطی که علاوه بر اسراف باعث ایجاد مزاحمت و آلودگی‌های صوتی هم می‌شود. آقای فتح‌الله زاده کارشناس تشکل‌های دینی و مسئول کانون‌ها و هیئت مذهبی آذربایجان شرقی این آلودگی‌های صوتی را یکی از آسیب‌های عزاداری می‌داند: «حفظ آرامش جزو حقوق مسلم شهروندی بوده که ضروری است دستجات و هیئت مذهبی در برگزاری مراسم عزاداری از ایجاد آلودگی صوتی و ترافیک، خودداری کنند». ایشان برای مقابله با این آسیب، فرمودند: «ستاد ساماندهی شئون فرهنگی در مناسبت‌های مذهبی در سال‌های اخیر موفق به مقابله با آسیب‌های مراسم مذهبی شده و

۱. تصویر ضمیمه شماره یک.

در این راستا تعداد طبل‌های دستجات و ساعات عزاداری‌های خیابانی را کاهش داده و سینه‌زنی را در میان عزاداران فرهنگ‌سازی کرده است.^۱

خوشبختانه در زمینه استفاده از آلات موسیقی؛ دسته‌ها و هیئت‌های عزاداری، گرفتار آلات موسیقی غرب مانند ارگ، ویولن، ویولن سل و امثال آن نشده‌اند و بیشتر به اسباب موسیقی محلی بسنده کرده‌اند، برخلاف سبک اجرا و دستگاه‌های موسیقی که متأسفانه گرفتار تقلید از سبک موسیقی‌های غربی مانند پاپ و امثال آن، شده‌اند.

رقابت و چشم‌وهم‌چشمی

رقابت و چشم‌وهم‌چشمی در استفاده از آلات موسیقی از دیگر آسیب‌هایی است که در این زمان دامن‌گیر مجالس عزاداری به‌ویژه دسته‌های سینه‌زن و زنجیرزن شده است، این امر باعث شده است دسته‌های عزاداری از تعداد زیاد بوق، بلندگو و طبل استفاده کنند. این رقابت درباره طبل‌ها علاوه بر تعداد در اندازه آن‌ها هم دیده می‌شود به گونه‌ای که در بعضی از دسته‌ها طبل‌هایی با قطر دو متر هم دیده می‌شود.^۲ این کار علاوه بر این که باعث اسراف و هدر رفت سرمایه می‌گردد، آلودگی صوتی و مردم‌آزاری را هم به دنبال دارد؛ یعنی به خاطر کاری مستحب (عزاداری) مرتکب فعلی حرام می‌گردند.^۳ (مردم‌آزاری)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. خبرگزاری مهر ۱۰ آذر ۱۳۹۰ تاریخ مراجعه ۲۰ مهر ۱۳۹۹ - کد خبر ۱۴۷۴۶۴۱.

۲. ضمیمه شماره یک

۳. نشریه تبیان، ۳ مهرماه ۱۳۹۶. تحت عنوان اسراف و چشم‌وهم‌چشمی در عزاداری امام حسین (علیه‌السلام).

تاریخ مراجعه ۲۲ مهر ۱۳۹۹

نتیجه‌گیری

از آنجائیکه استفاده از موسیقی در مراسم عزاداری امام حسین (ع) می‌تواند تاثیرات مثبتی داشته باشد نمی‌توانیم آن را یک آسیب قلمداد نمائیم. اجرای اشعار و نوحه‌ها در دستگاه‌های موسیقی آنرا بسیار تاثیر گزارتر می‌نماید به گونه‌ای که می‌توان از آن به عنوان یک نقطه قوت برای مداح یا روضه خوان نام برد به همین خاطر مداحان زمان قاجار چند سال به آموزش دستگاه‌های موسیقی می‌پرداختند امری که در عصر حاضر هم کمابیش دیده می‌شود هرچند با ورود سبک‌های غربی و تقلید از مداحان بزرگ این امر بسیار کم رنگ شده است.

مطلب دیگری که درباره موسیقی قابل توجه است و می‌توان از آن به عنوان یکی از نقاط قوت موسیقی یاد کرد استفاده از آلات موسیقی در مراسم عزاداری آن حضرت است. این آلات هم در منظم نمودن دسته‌های عزاداری نقش دارند و می‌توانند دسته‌های عزادار به ویژه سینه زن و زنجیر زن را منظم نمایند و هم در اطلاع رسانی نقش ایفا نمایند به ویژه در زمانهای گذشته که وسایل ارتباط جمعی کم و ضعیف بوده آلات موسیقی در این زمینه نقش پر رنگی بازی می‌کردند. اما آنچه موسیقی را به یکی از آسیب‌های مراسم عزاداری امام حسین (ع) تبدیل می‌کند استفاده افراطی از آن است. این افراط گرایی که در استفاده از آلات موسیقی دیده می‌شود آن را تا سر حد اسراف و چشم و هم چشمی پیش می‌برد و خلوص این مراسم را تحت تاثیر قرار می‌دهد، تقلید از سبک‌های موسیقی غربی مانند پاپ در مداحی‌ها و اشعار آن از دیگر آسیب‌های استفاده نادرست موسیقی در عزاداری است. این آسیب‌ها از زمانی شروع می‌شود که هدف و وسیله جای خودشان را عوض می‌کند یعنی موسیقی که باید به عنوان یک وسیله در خدمت مراسم عزاداری آن حضرت باشد خود به یک هدف تبدیل می‌شود، این امر علاوه بر اینکه نیت‌های خالصانه افراد را تحت تاثیر قرار می‌دهد موجبات چشم وهم

چشمی و رقابت‌های ناسالم را نیز فراهم می‌آورد. دقت و توجه دست اندرکاران به ویژه هیات
امنا و بزرگان مجالس می‌تواند در دور شدن مراسم عزاداری امام حسین علیه السلام از آسیب‌ها از
جمله آسیبی که در این نوشتار به آن پرداخته شد بسیار مؤثر باشد.

فهرست منابع

۱. آ. اس. هورنای، فرهنگ پیشرفته آکسفورد، موسسه نشر جهان دانش، تهران، چاپ نهم، ۱۳۸۲.
۲. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن ۹ جلد، چاپخانه مهارت، تهران چاپ اول ۱۳۸۱.
۳. پولاک، یاکوب ادوارد، ایران و ایرانیان. ترجمه کیکاووس جهان داری. تهران: خوارزمی ۱۳۶۱.
۴. حجازی، سید علی‌رضا، حسین بن علی (ع) در آئینه شعر فارسی، نشر فارس الحجاز، ۱۳۸۳.
۵. دژاکام، علی تفکر فلسفی غرب از منظر استاد شهید مرتضی مطهری، موسسه فرهنگی اندیشه معاصر- تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷.
۶. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، ۱۵ جلد، ناشر، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دوم از دوره جدید ۱۳۷۷.
۷. ساروخانی، باقر، دایره‌المعارف علوم اجتماعی، تهران، کیهان، ۱۳۷۰، چاپ اول.
۸. شمیم، علی‌اصغر، ایران در دوره سلطنت قاجار، بهزاد، تهران - ایران، ۱۳۸۷ ه.ش.
۹. شهری باف، جعفر، طهران قدیم، معین - تهران، چاپ: چهارم، ۱۳۸۳ ه.ش. پنج جلد.
۱۰. علویه کرمانی حاجیه‌خانم، روزنامه سفر حج عتبات عالیات و دربار ناصری، ص ۱۳۰، نشر مورخ - قم، چاپ: اول، ۱۳۸۶ ه. ش.
۱۱. کمال پور مصطفی و دیگران، مبانی نظریه و ساختار موسیقی ایران، تهران شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران ۱۳۹۱.
۱۲. کمره‌ای، محمدباقر، در کربلا چه گذشت، (ترجمه نفس المهموم)، مسجد مقدس جمکران، قم - ایران، ۱۳۸۱ ه.ش.
۱۳. گوینو، ژوزف آرتور، سه سال در آسیا سفرنامه کنت دو گوینو ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: قطره ۱۳۸۳.
۱۴. مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من، صفحات: زوار، تهران - ایران، ۱۳۸۴ ه.ش. سه جلد.
۱۵. اکبر طالب پور، استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه آیت‌الله‌العظمی بروجردی، مجله جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۵۸ تابستان ۱۳۹۴ صص ۲۱۲-۱۹۷.
۱۶. خبرگزاری بین‌المللی قرآن (ایکنا) ۲۲ اردیبهشت ۱۳۸۹- کد خبر ۱۹۲۱۶۹۲. تاریخ مراجعه ۲۰ مهرماه ۱۳۹۹.
۱۷. خبرگزاری تبیان، ۳ مهرماه ۱۳۹۶. تحت عنوان اسراف و چشم‌وهم‌چشمی در عزاداری امام حسین (ع). تاریخ مراجعه ۲۲ مهر ۱۳۹۹.

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی